

Urszula MYGA-PIĄTEK

Uniwersytet Śląski
Wydział nauk o Ziemi
Sosnowiec, Polska
e-mail: urszula.myga-piątek@us.edu.pl

O WZAJEMNYCH RELACJACH PRZESTRZENI I KRAJOBRAZU KULTUROWEGO. ROZWAŻANIA WSTĘPNE

ABOUT MUTUAL RELATIONS BETWEEN SPACE AND CULTURAL LANDSCAPE. PRELIMINARY CONSIDERATIONS

Słowa kluczowe: przestrzeń, krajobraz, środowisko kulturowe
Key words: space, landscape, cultural environment

Streszczenie

Artykuł podejmuje problematykę wzajemnych relacji przestrzeni, krajobrazu i środowiska kulturowego w naukach geograficznych. Rozważa wzajemne związki między tymi pojęciami. W nauce nie istnieje jeden ogólny i powszechnie rozumiany typ przestrzeni, i podobnie – nie jest przyjmowana jedna definicja krajobrazu. Dlatego autorka rozważa odpowiedzi na pytanie m.in. o to, czy może istnieć przestrzeń geograficzna bez krajobrazu i czy krajobraz może istnieć poza przestrzenią, a także czy „inne” przestrzenie mają „swoje” krajobrazy? Autorka odnosi się przede wszystkim do przestrzeni fizycznej i jej wielu podtypów oraz pięciu podstawowych podejść badawczych do krajobrazu kulturowego. Proponuje także własne określenie środowiska kulturowego. Zauważa także problem cyberprzestrzeni i krajobrazów wirtualnych. Artykuł ma charakter polemiczny i z założenia ma posłużyć zaktywizowaniu naukowej dyskusji nad tymi ważnymi w geografii pojęciami.

Abstract

Article takes the issue of the relation between space, landscape and cultural environment in the geographical sciences and considers the inter-relationships between these concepts. In science there is no one general and commonly understood type of space and also there is no one definition of landscape. Therefore, author consider the answer to questions, among others, is it possible that geographical space can exist without landscape, if landscape can exist outside of space and moreover, if the “other” spaces have their “own” landscapes? The author refers mainly to the physical space and its many subtypes and to five basic cultural landscape research approaches. Article includes author’s own definition of cultural environment. Article rises an issue of cyberspace and virtual landscapes. The article has polemical character and its aim is to activate the scientific discussion about these important concepts in geography.

WPROWADZENIE

W rozważaniach nad pozycją współczesnej geografii i jej przyszłą rolą (np. Cosgrove, Jackson, 1987; Jacobson, Price, 1990; Zimmerer, 1994; Golledge, 2002; Liszewski, 2004; Maik, 2004, 2007; Maik, Rembowska, Suliborski (red.), 2005, 2007; Chojnicki, 1999, 2005, 2007; Harrison, 2005; Lisowski, 2005, 2007; Ostaszewska, 2005; Wilczyński, 2003, 2005, 2007; i in.) często jest kontestowana zasadność „jednej geografii”. Jest to efektem rozwoju coraz bardziej wyrafinowanych narzędzi i metod badawczych. Z jednej strony wymusza to wąską specjalizację subdyscyplin geograficznych, a z drugiej strony rozprasza zainteresowania geografów i kieruje je na dalekie peryferie dyscypliny. Jeden i drugi proces skłania do zadania pytania, co jest, a co już nie jest geografią? Udzielana odpowiedź na to pytanie opiera się o starożytny fundament – jeśli badania dotyczą **przestrzeni** (geograficznej), to jest to geografia (Lisowski, 2003, 2005).

Uświadomiona wielość koncepcji przestrzeni w geografii pojawiła się dopiero w XX w. Obecny stan wiedzy wskazuje na to, iż przestrzeń geograficzna, jako istniejąca obiektywnie, zawiera w sobie inne typy przestrzeni, i co więcej – przestrzeń geograficzna nie jest wyłącznie domeną badawczą geografii.

Drugim wątkiem rozważań podjętych w artykule jest **krajobraz** – jedna z najstarszych kategorii pojęciowych w geografii. Choć termin ten jest zrosnięty z geografią (Myga-Piątek, 2001, 2005, 2012; Plit F., 2011a, b), to obecnie badania nad krajobrazem podejmują także inne dyscypliny (architektura krajobrazu, socjologia, filozofia przyrody) lub subdyscypliny (ekologia krajobrazu), prowadząc bardzo rozległe i dogłębne analizy teoretyczne oraz studia o charakterze praktycznym.

Aby ustalić związek pomiędzy przestrzenią a krajobrazem, należy określić m.in. stopień podrzędności i podobieństwa obu pojęć. Jest to pewna trudność, tym większa, iż w nauce nie istnieje jeden ogólny i powszechnie rozumiany typ przestrzeni, tak jak nie jest przyjmowana jedna definicja krajobrazu. Skłania do postawienie kilku ważnych pytań:

Jaki związek istnieje pomiędzy przestrzenią a krajobrazem? Czy obie kategorie bezwzględnie się warunkują? Czy krajobraz jako jedna z najstarszych kategorii pojęciowych w geografii jest nierozłącznie domeną przestrzeni geograficznej? Czy może istnieć przestrzeń geograficzna bez krajobrazu i czy krajobraz może istnieć poza przestrzenią? Czy „inne” przestrzenie mają „swoje” krajobrazy? Poszukiwanie odpowiedzi na te pytania jest celem niniejszego artykułu. Ma on charakter polemiczny i z założenia ma posłużyć zaktywizowaniu naukowej dyskusji nad wzajemnymi relacjami tych dwóch kategorii pojęciowych, szczególnie w odniesieniu do przestrzeni kulturowej i krajobrazu kulturowego.

RODZAJE PRZESTRZENI W NAUKACH GEOGRAFICZNYCH

Za A. S. Kostrowickim (1997) można przywołać trzy zasadnicze typy przestrzeni:

- Przestrzeń rozumiana jako kategoria filozoficzna – czysta, abstrakcyjna konstrukcja umysłowa, pusta, nieskończona, niezmienna w czasie i nie mająca odniesień do rzeczywistości. Według koncepcji absolutystycznej (substancjalnej), reprezentowanej m.in. przez Demokryta i Newtona przestrzeń jest konkretnym bytem – niezależnym od świata materialnego. Przestrzeń ta, stanowiąc absolutny układ odniesienia, jest bezcielesna, przenikliwa, ciągła, nieruchoma, nieskończona i jednorodna (Jędrzejczyk, 2004).
- Przestrzeń matematyczna – służąca określaniu położenia obiektów w *continuum* czasoprzestrzennym – np. przestrzeń geodezyjna. W przestrzeni takiej obowiązuje uniwersalna teoria geometrii Euklidesa, która może tłumaczyć kształtowanie i rozmieszczenie materialnych układów w obrębie przestrzeni absolutnej.
- Przestrzeń rzeczywista – realna, materialna, fizyczna, możliwa do interpretacji w obiektywnym jak i subiektywnym (percepcyjnym, egzystencjalnym) podejściu. W subiektywnym podejściu możliwe jest wydzielanie przestrzeni m.in. *przestrzeni estetycznej, psychologicznej, kulturowej* itp. W ujęciu semantycznym przestrzeń jest rozumiana, jako zbiór rzeczy, istnienie (lokalizacja) rzeczy (obiektów) względem absolutnego układu odniesienia. Zdaniem wielu badaczy, to relacje w obrębie separacji między obiektami są istotą wyodrębniania typów przestrzeni (Lisowski, 2003).

Przestrzenią rzeczywistą jest *przestrzeń ziemską* (dużo częściej nazywana *przestrzenią geograficzną*, powłoką ziemską lub epigeosferą)¹. Zwykle przyjmuje się jej istnienie pomiędzy powierzchnią nieciągłości Moho a tropopauzą. W tym *continuum* przenikają się litosfera, atmosfera, hydrosfera, biosfera, antroposfera i noosfera (Andrejczuk, 2014). Integralną częścią tak określonej przestrzeni ziemskiej jest m.in. *przestrzeń powietrzna* (fot. 1, 2). Geografowie często odnoszą się także do *przestrzeni kosmicznej* (oświetlenie ziemi, cykliczność zjawisk przyrodniczych wywoływana czynnikami kosmicznymi i in.). Przestrzeń kosmiczna istnieje powyżej tzw. linii Kármána czyli umownie za granicą ziemskiej atmosfery – 100 km nad powierzchnią Ziemi (www.fai.org/icare-records/100km-altitude-boundary-for-astronautics, dostęp 7.08.2014)². W strefie wypełnionej przez wiatr słoneczny przestrzeń ta nazywana jest heliosferą, a na granicy Układu Słonecznego przestrzeń kosmiczna przechodzi w ośrodek międzygwiazdowy (przestrzeń międzygwiazdowa), a poza Galaktyką w ośrodek międzygalaktyczny (przestrzeń międzygalaktyczna)³. Te, w naturalny sposób znajdują się w polu zainteresowań astronomii, astrofizyki czy kosmologii.

¹ Z zasadnością synonimicznego używania tych określeń polemizuje m.in. A. Lisowski (2003: 26).

² Obecnie istnieją specjalne regulacje prawne w odniesieniu do przestrzeni powietrznej i kosmicznej (Szlawski, Delimitacja przestrzeni kosmicznej, <http://www.stosunki.pl/?q=taxonomy/term/104>, dostęp 7.08.2014).

³ Tak rozumiana przestrzeń kosmiczna jest nieograniczona (nie ma mierzalnych granic) lecz jest skończona. Współrzędne współporuszające się z Ziemi do granic widocznego Wszechświata wynoszą

W przestrzeni ziemskiej za pomocą wyabstrahowanych linii geodezyjnych umożliwiających pomiary odległości obiektów materialnych ustanowiona została *przeźren geodezyjna*, którą można uznać za model geometryczny przestrzeni ziemskiej (Lisowski, 2003). Przychylając się do poglądów K. Dziewońskiego (1967) i T. Bartkowskiego (1977) *przeźren geodezyjna* jest *przeźrenią formalną* i ma charakter abstrakcyjny – jest nieskończona i absolutna.

Przeźren geograficzna zawiera w sobie inne typy *przeźreni*, które istnieją wskutek wyjątkowego zjawiska życia na Ziemi – jak *przeźren ekologiczna* czy konstruowana w wyniku rozwoju cywilizacji – *przeźren społeczna*. Rozróżnienia i typologie *przeźreni* stosowane w geografii szeroko omawia A. Lisowski (2003).

Geografowie fizyczni najczęściej odnoszą się do *przeźreni fizycznej* – traktowanej, jako zbiór obiektów (form, procesów) na powierzchni ziemi o konkretnej lokalizacji (Zioło, 2014). W geografii człowieka często przywoływanym typem jest *przeźren ekonomiczna*, nawiązująca do koncepcji *przeźreni ekologicznej* (Leszczycki, 1972), rozumianej, jako obszar życia i działania człowieka. *Przeźren ekologiczna*, jako podprzeźren *przeźreni fizycznej*, jest przez A. Lisowskiego (2003: 86) wyjaśniana, jako zbiór przedmiotów zaspokajających potrzeby człowieka.⁴ Według S. Liszewskiego (1995) *przeźren społeczno-ekonomiczną* tworzą z kolei wszelkie działania i relacje⁵ gospodarcze wytwarzane i organizowane przez człowieka. Naturalną konsekwencją takiego wyróżnienia było wyodrębnianie podtypów w ramach *przeźreni społeczno-ekonomicznej* w nawiązaniu do głównych obszarów zainteresowań geografii człowieka, np. *przeźren rolnicza*, *przemysłowa*, *turystyczna* (Liszewski, 1995; Włodarczyk, 2007, 2009), ale także np. *przeźren migracji*, *przeźren produkcyjna*.

Z kolei *przeźren społeczna* nie jest „zbiorem obiektów” powstałych w sposób naturalny (siłami natury) ale jest wyłącznie skutkiem relacji międzyludzkich. *Przeźren społeczna* jest „wytwarzana” wskutek istnienia stosunków własności, władzy, wymiany itp., a *przeźren fizyczna* występuje w niej, jako medium wplecione w relacje społeczne (Lisowski, 2003).

Przywołana już powyżej *przeźren ekologiczna* odzwierciedla zjawiska i procesy związane z użytkowaniem i wartościowaniem *przeźreni ziemskiej* (*przeźreni geograficznej*) przez człowieka (Kostrowicki, 1992, 1997). Tworzą ją elementy środowiska przyrodniczego i antropogenicznego oraz ludzie i typowe dla nich relacje otoczenia. Te ostatnie są zróżnicowane ze względu na funkcje i stopień użyteczności dla człowieka (Lisowski, 2003). *Przeźren ekologiczna* może mieć formę obiektywną jak i subiektywną, ponieważ coraz częściej geografowie (np. Czepczyński 2006, 2007,

około 14 miliardów parseków ($4,6 \times 10^{10}$ lat świetlnych) w każdym kierunku, co daje średnicę obserwowalnego Wszechświata równą około 92 miliardy lat świetlnych (Lineweaver, Davis, 2005; Bolejko, 2009).

⁴ Sam termin *przeźren ekologiczna*, zdaniem A. Lisowskiego (2003: 89) jest rzadko stosowana, z uwagi na niewłaściwe posługiwanie się i nadużywanie pojęcia „ekologia”

⁵ To podejście rodzi kolejne pytania, czy *przeźren* to wyłącznie zbiór obiektów, pomiędzy którymi da się ustalić związki wynikające z ich separacji, czy dodatkowo także powiązania i relacje między obiektami, co zbliża rozumienie *przeźreni* do pojęcia systemu i struktury (Chojnicki, 1999).

2008, Jędrzejczyk, 2004; Pirveli, 2000, 2008; Rembowska, 2002; Wojciechowski, 1986, 1994), ale także socjolodzy (Jałowiecki, 1988, 2009; Jałowiecki, Szczepański, 2002; Sztumski, 2011) architekci urbaniści (Pawłowska, 1994, 2001), „poruszają się” w przestrzeniach subiektywnych: percepcyjnych i doświadczalnych.

Stosunkowo nowym typem przestrzeni jest *przestrzeń wirtualna* (cyberprzestrzeń), w której komunikują się połączone siecią komputery i inne media cyfrowe (właściwie przestrzeń informatyczna). Cyberprzestrzeń staje się podtypem *przestrzeni społecznej*, w której spotykają się internauci. Jest ona przestrzenią otwartego komunikowania się za pośrednictwem połączonych komputerów i pamięci informatycznych aktywnych na całym świecie⁶.

Reasumując ten szkicowy przegląd można ocenić, iż w geografii reprezentowane jest współcześnie stanowisko o równoprawnym statusie przestrzeni obiektywnej i subiektywnej. A. Lisowski (2003: 38) twierdzi, że: „Przestrzeń, jako kategoria subiektywistyczna jest cechą umysłu pozwalającą dokonywać strukturyzacji nieuporządkowanych zjawisk”.

KRAJOBRAZ W PRZESTRZENI CZY PRZESTRZEŃ W KRAJOBRAZIE?

Podobnie jak przestrzeń, krajobraz nie jest pojęciem wąskim i jednoznacznym, ograniczonym wyłącznie do geografii (np. Bartkowski, 1985; Kondracki, 1960; Richling, 1992a, b; 1996, 2001, 2006; Richling, Solon 2011; Ostaszewska, 2002; Solon, 2008). Rozległość semantyczna pojęcia ‘krajobraz’ sprawia, że jest on przedmiotem badań także innych dyscyplin naukowych i dziedzin sztuki. Ponadto, jako termin mieszczący się w ramach podstawowej edukacji geograficznej, jest powszechnie rozumiany i intuicyjnie stosowany (Myga-Piątek, 2012).

Szczegółowego i osadzonego w historycznym i regionalnym kontekście przeglądu dorobku geografów (nie tylko europejskich) w dziedzinie krajobrazu dokonał F. Plit (2010; 2011a, b). Pozwoliło to na wyróżnienie pięciu nurtów w badaniach krajobrazu. Odwołując czytelnika do tych pozycji literatury, warto zauważyć, iż tzw. **nurt klasyczny** zakorzeniony w tradycji badawczej A. von Humboldta, P. Vidala de la Blache i A. Hettnera, ale także w dorobku współczesnej geografii francuskiej, hiszpańskiej i latynoamerykańskiej, definiuje krajobraz jako „kompleksową całość” obejmującą elementy zarówno sfery przyrodniczej jak i społecznej. Takie spojrzenie jest najbliższe *przestrzeni geograficznej sensu largo*.

Z kolei **nurt fizycznogeograficzny** – bada krajobraz jako przyrodniczą całość bez dodatkowych przymiotnikowych określeń, i jest związany przede wszystkim z reprezentacją badaczy ze szkoły wschodniej, niemieckiej, ale także polskiej⁷.

⁶ Dyskusja podczas VIII Forum Geografów Polskich w Szczecinie 10.06.2013 r., m.in. z M. Pirveli po referacie „Zmiany generacyjne a percepcja środowiska geograficznego”

⁷ Na kanwie tego nurtu wykształciła się nowa dyscyplina – ekologia krajobrazu, której dorobek ma aktualnie w wielu krajach bardzo duże znaczenie aplikacyjne. Należą tu przykładowo prace poświęcone identyfikacji i waloryzacji jednostek na potrzeby zarządzania i ochrony krajobrazu. Do idei krajobrazu przyrodniczego nawiązują chętnie także polscy geografowie m.in. J. Kondracki, T. Bartkowski,

W odróżnieniu od nurtu tradycyjnego dorobek teoretyczny jest bardzo bogaty i istnieją wypracowane, i sprawdzone metody badawcze, rozbudowane systemy klasyfikacji i nazewnictwa. Geografowie fizyczni (m.in. J. Balon, M. Kistowski, K. Ostaszewska, A. Richling, J. Solon) najczęściej operują pojęciem *krajobrazu naturalnego*, czyli krajobrazu wyróżnianego na podstawie cech przyrodniczych (klasyfikacja krajobrazu na klasy, rodzaje, gatunki). W takim ujęciu krajobraz jest pojęciem typologicznym i hierarchicznym. Znajduje to odzwierciedlenie w licznych definicjach krajobrazu pojmowanego jako geokompleks lub geosystem. Podejście to najbliższe jest *przestrzeni przyrodniczej* i środowisku przyrodniczemu, często rozumianymi jako synonimy *krajobrazu naturalnego* (fot. 3, 4).

Z kolei nurt krajobrazów kulturowych ujmowanych realnie (materialnie), wywodzi się od A. Humboldta, R. Gradmanna, F. Ratzla, C. Rittera, i przede wszystkim C. Sauera oraz całej grupy geografów humanistycznych skupionych w tzw. „szkole z Berkeley”. W Polsce nurt ten był reprezentowany m.in. przez przedwojennych geografów – E. Romera, F. Bujaka, M. Dobrowolską⁸. Treścią badań w tym nurcie są m.in. wieloaspektowe analizy ewolucji krajobrazów kulturowych (w ujęciu typologicznym ale także regionalnym), analizy czynnikowe w perspektywie historycznej, kartowanie krajobrazów kulturowych itp. Współcześnie jest to zasadniczy kierunek badawczy podejmowany m.in. przez J. Plit, F. Plita, U. Mygę-Piątek, S. Bernata, K.H. Wojciechowskiego. Modele i metody badań w tym nurcie pozwalają interpretować ewolucję krajobrazów (chronologia krajobrazów kulturowych, stratygrafia krajobrazów kulturowych) i funkcje jakie pełnią. Ponadto krajobraz jest interpretowany jako swoisty materialny (strukturalny) wizerunek regionu, co – według niektórych autorów (np. W. Andrejczuka) – uprawnia do synonimicznego traktowania pojęć *krajobrazu kulturowego* i regionu kulturowego. W tym nurcie najbliższe związki istnieją z *przestrzenią kulturową*, rozumianą jednak najczęściej jednak obiektywnie (fizycznie).

Nurt krajobrazów kulturowych ujmowanych semiotycznie (symbolicznie), wywodzony m.in. od E. Banse (1932), znalazł zasadnicze rozwinięcie na Wyspach Brytyjskich (m.in. A. Buttimer) i w USA, w tzw. amerykańskiej geografii kultury i nowej geografii kultury. Reprezentantami są m.in. J. Brinckerhoff-Jackson, D. Cosgrove, Y.F. Tuan. W nurcie tym poza materialną formą krajobrazu istotna jest warstwa jego znaczeń. Analizie podlega *krajobraz kulturowy*, jako swoista forma przechowywania pamięci „miejsca” – centrum społecznego znaczenia, wyrazu społecznej kontroli i represji (Czepczyński, 2006). Krajobraz jest „tekstem”, „ikoną”, „spektaklem”, „metaforą” – przez widzialne elementy materialne można dostrzec ukryte treści niematerialne (fot. 6, 7). Większość krajobrazów, nawet tych, które wydają się być całkowicie wolne od personalistycznych interpretacji, po głębszej analizie,

A. Richling, M. Przewoźniak, M. Pietrzak, J. Solon, K. Ostaszewska, M. Degórski, K. Badora, M. Kistowski, J. Balon.

⁸ Badania w tym nurcie zostały zaprzestane w Polsce w latach 50. XX w. i ponownie, po ponad półwieczu zaniechania badań odkrywa się ich praktycznie niewyczerpalne zasoby interpretacyjne, dostrzegając w nich atrakcyjność naukową, wynikającą m.in. z interdyscyplinarnego podejścia.

okazują się produktami kultury, wyobrażeń i sądów (opinii, wierzeń) ich interpretatorów (Schama, 1995). W Polsce nurt ten reprezentują m.in. E. Rembowska, D. Jędrzejczyk, M. Czepczyński, M. Madurowicz, E. Orłowska, M. Pirveli. Odnaleźć można tu silne związki z *przestrzenią ekologiczną, percepcyjną, kulturową* ale interpretowaną subiektywnie, czyli z *przestrzenią niefizyczną (abstrakcyjną)*.

Ostatni nurt – estetyczny – poświęca swe analizy m.in. wartościom fizjonomicznym. Piękno i malowniczość krajobrazu stają się istotnym kryterium w ocenie atrakcyjności wizualnej miejsca. Pomimo, że stanowi przedmiot zainteresowań głównie architektów krajobrazu, znalazł zainteresowanie także wśród geografów, np. w zakresie ocen estetycznych krajobrazu, głównie na potrzeby rozwoju turystyki (K.H. Wojciechowski, J. Wyrzykowski, A. Krzymowska-Kostrowicka, P. Śleszyński, T. Chmielewski). Ważnym zadaniem badawczym jest określenie warunków istnienia lub przywracania ładu przestrzennego i identyfikowanie krajobrazów harmonijnych.

Podejście to najbliższe jest *przestrzeni percepcyjnej, egzystencjalnej, estetycznej* (Lisowski, 2003).

Podsumowując ten przegląd podstawowych nurtów badawczych nad krajobrazem, można zaproponować posługiwanie się następującą definicją krajobrazu kulturowego: *Krajobraz kulturowy to historycznie ukształtowany fragment przestrzeni geograficznej, powstały w wyniku zespolenia oddziaływań środowiskowych i kulturowych, tworzący specyficzną strukturę, objawiającą się regionalną odrębnością postrzegana, jako swoista fizjonomia* (Myga-Piątek, 1999, 2001).

Definicja ta jest próbą scalenia powyższych nurtów i wskazuje także na wzajemne relacje krajobrazu i przestrzeni.

KONSTRUKCJA TRIADY: PRZESTRZEŃ – KRAJOBRAZ – ŚRODOWISKO

Tak pojmowany krajobraz składa się ze składników pochodzenia przyrodniczego i antropogenicznego (kulturowego), które wzajemnie ze sobą oddziałują tworząc system dynamicznych relacji kształtujących tzw. *przestrzeń kulturową*, dającą się interpretować także od strony niematerialnych wartości. Zdaniem autorki *przestrzeń kulturowa* nie powinna być utożsamiana z *krajobrazem kulturowym* lub *środowiskiem kulturowym*, jak sugerują niektórzy autorzy (por. Czyżewska, Kostarczyk, 1989). *Przestrzeń kulturową* należy raczej rozumieć jako system relacji wykształconych pomiędzy składnikami krajobrazu przyrodniczego, kulturowego i człowiekiem. Co więcej, zdaniem autorki *przestrzeń kulturowa* może istnieć także w krajobrazie w pełni naturalnym, któremu człowiek w procesie percepcji i oceny nadaje atrybuty wartości, znaczeń i sensu (np. *sacrum* przyrody) lub może wypełniać krajobraz antropiczny (miejsca zdewastowane – atrybut przestrzeni „niczyich”, „wykluczonych”, „symbole upadku starożytnych cywilizacji” czy „księżycowego krajobrazu”).

W literaturze przedmiotu można także znaleźć określenie *środowisko kulturowe*. W znaczeniu ogólnym (np. Trojan, 1980) *środowisko* oznacza sumę wszystkiego, co znajduje się w otoczeniu jakiegoś obiektu. W znaczeniu kulturowym należałoby go jednak rozumieć jako specyficzną właściwość (powielaną matrycę zachowań i cech)

charakteryzująca określoną zbiorowość ludzi (a nawet określoną kulturę) nabytą w kontakcie z autochtonicznym krajobrazem kulturowym. Środowisko kulturowe może być uznane za matrycę „dziedziczenia” specyficznych cech i zachowań ludzi w konkretnych regionach kulturowo-etnicznych (fot. 7, 8). Stanowi ono, do pewnego stopnia, otoczenie „wychowujące” kolejne pokolenia do tradycyjnych (rdzennych) zachowań i wzorów kształtujących krajobraz. Tak rozumiane *środowisko kulturowe* odpowiedzialne jest za wykształcanie się, przechowywanie i pielęgnowanie wartości przestrzeni i krajobrazu. Środowisko kulturowe wykształca tzw. *genius loci* – ducha miejsca (fot. 6, 7, 8). Ten z kolei jest, zdaniem autorki, niezbędnym spoiwem sklejającym *przestrzeń*, *krajobraz* i *środowisko kulturowe* w spójną triadę. Środowisko kulturowe oswaja krajobrazy (nie tylko kulturowe, ale także przyrodnicze – np. mentalnie), tworzy „miejsca”, prowadzi do *umożenia krajobrazu*⁹. Proces ten jest długotrwały i trudny. Jego szczególny deficyt jest widziany współcześnie, na przykład w strefach podmiejskich. Można bowiem konstruować pozornie idealne przestrzenie fizyczne i społeczne, projektować odpowiednie dla nich „higieniczne” krajobrazy – jednak w przypadku braku realnego *środowiska kulturowego* nie dojdzie w nich do wykształcenia się owego *genius loci*¹⁰, a przestrzeń społeczna nigdy nie przekształci się w *przestrzeń ekologiczną*. (Pseudo) krajobraz będzie sztucznym tworem realizującym potrzeby określonej zbiorowości – zbiorem obiektów bez wzajemnych relacji oddających sens przestrzeni społecznych.

Przyjmując taką optykę widzenia można zaproponować twierdzenie, iż krajobraz kulturowy powstaje w wyniku „rzutowania” określonej przestrzeni kulturowej na krajobraz przyrodniczy (region fizycznogeograficzny) (Myga-Piątek, 2012, 2014). Jego pełna – dojrzała postać ma szansę zaistnieć wtedy, gdy w procesie jego kształtowania bierze udział wiele wzajemnie powiązanych czynników (Dobrowolska, 1948; Myga-Piątek, 2012). Siła i jakość tego odwzorowania zależy z kolei od środowiska kulturowego.

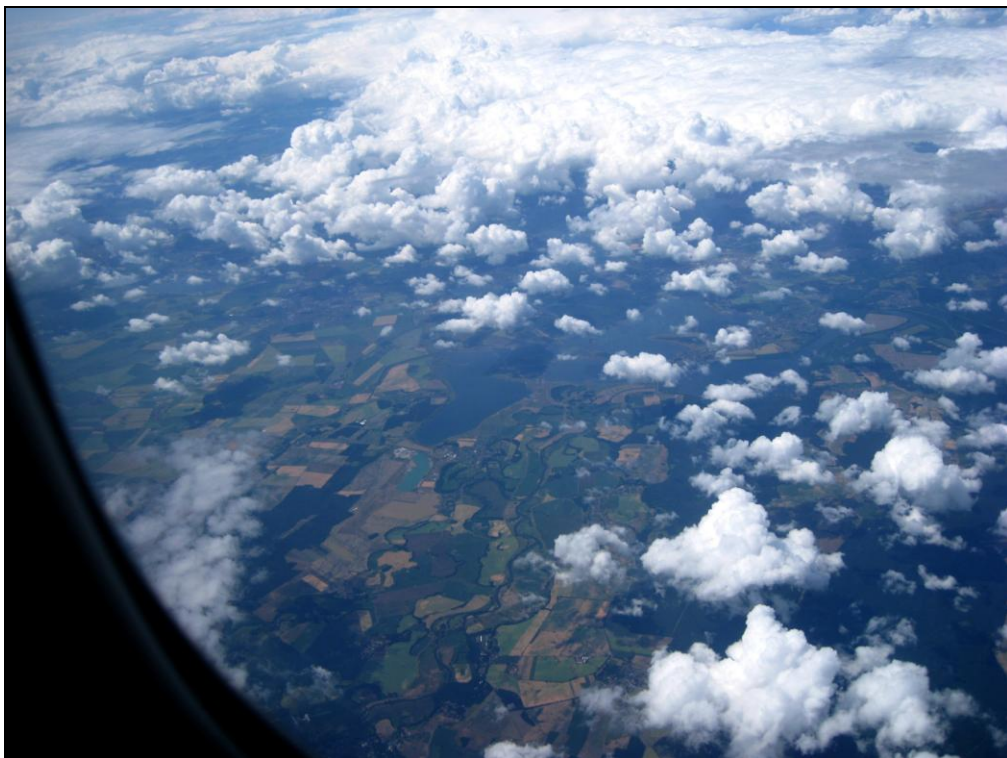
⁹ *Umożenie krajobrazu* – termin historyka – profesora Roberta Traby – podczas dyskusji na XXXV polsko-niemieckiej konferencji podręcznikowej (Ciężań, 11-15 czerwca 2014).

¹⁰ Konieczne jest zweryfikowanie tej tezy w badaniach empirycznych. Wstępne obserwacje potwierdzają fakt, iż np. w krajobrazach podmiejskich i rekreacyjnych, w których powstają osiedla developerские lub drugie domy, nie doszło jeszcze do wykształcenia się środowiska kulturowego, odpowiedzialnego za tożsamość miejsca i krajobrazu. Wiele z pozoru „poprawnych” krajobrazów, np. osadniczych tzw. „urbanizacji łanowej” – chociażby Plewiska w gminie Komorniki, pokazuje w rzeczywistości swoiste upośledzenie przestrzeni społecznych. Środowisko kulturowe strefy przedmieść będąc, dadaistycznym zbiorem przestrzeni prywatnych i lokalnych środowisk kulturowych, przekłada się na luźny zbiór elementów przestrzennych i ułomny krajobraz kulturowy. Środowisko kulturowe w takim przypadku stanowi sumę indywidualnych przeniesionych wzorców kulturowych (świadomości, gustu, potrzeb, wiedzy, itp.), które dopiero z czasem mogą przeobrazić się w spójny system środowiska kulturowego (przykład tzw. blokiersów wstępnie zdaje się potwierdzać to spostrzeżenie).

Fot. 1. Przestrzeń powietrzna nad Wyspami Japońskimi (fot. U. Myga-Piątek).

Photo 1. Airspace over the Japanese Island (photo by U. Myga-Piątek).

Fot. 2. Krajobraz i przestrzeń powietrzna z okien samolotu (fot. U. Myga-Piątek).

Photo 2. Landscape and airspace seen from an airplane (photo by U. Myga-Piątek).

Fot. 3. Krajobraz seminaturalny okolic jeziora Tsomoriri
– płaskowyż Changthang, Ladakh, Indiach (fot. J. Czakański).

*Photo 3. Seminatural landscape Changthang plateau,
Ladakh, India (photo by J. Czakański).*

Fot. 4. Krajobraz przyrodniczy okolic jeziora Tsomoriri (fot. J. Czakański).
– płaskowyż Changthang, Ladakh, Indiach.

*Photo 4. Natural landscape Tsomoriri see surrounding,
Changthang plateau, Ladakh, India, (photo by J. Czakański).*

Fot. 5. Krajobraz osadniczy, północne Indie (fot. J. Czakański).

Photo 5. Settlement landscape, North India (photo by J. Czakański).

Fot. 6. Krajobraz kulturowy (rolniczo-osadniczy) w Indiach (fot. N. Piątek).

Photo 6. Cultural landscape (agricultural-settlement), India (photo by N. Piątek).

Fot. 7. „Tworzenie” krajobrazu osadniczego, Dolina Baliem, centralna Papua, Indonezja (fot. J. Tatar).

Photo 7. Settlement landscape creation, Baliem Valley, Central Papua, Indonesia (photo by J. Tatar).

Fot. 8. Miejsce wraz ze środowiskiem kulturowym, Delhi, Indie (fot. J. Czakański).

Photo 8. Place and cultural environment, Delhi, India (photo by J. Czakański).

Szczególnie wyraźnie obserwować można ten fakt w relacjach *przestrzeni publicznej* i *przestrzeni prywatnej* (Pietras, Myga-Piątek, 2005). O ile przestrzeń prywatna, będąca podsystemem *przestrzeni społecznej*, jest niedostępna dla szerokiego ogółu obserwatorów (uczestników), to już lokalny krajobraz kształtowany, jako „odcisk” przestrzeni prywatnych staje się dobrem wspólnym, odbieranym w procesie percepcji i ocenianym przez ogół społeczeństwa¹¹.

Wracając do postawionego na wstępie pytania o to czy krajobraz i przestrzeń bezwzględnie się warunkują i czy może istnieć przestrzeń geograficzna bez krajobrazu i czy krajobraz może istnieć poza przestrzenią – odpowiedź jest przecząca. Przestrzeń geograficzna (fizyczna) podzielona na regiony (fizycznogeograficzne) daje „obraz” w postaci krajobrazu (przyrodniczego). Przestrzeń kulturowa podzielona na regiony kulturowe odzwierciedla się, jako krajobraz kulturowy. Tym samym krajobraz nie może istnieć poza przestrzenią.

Na zakończenie warto zasygnalizować problem – czy krajobraz jest nierozłącznie domeną przestrzeni geograficznej? Czy wspomniana we wstępie przestrzeń kosmiczna lub wirtualna (cyberprzestrzeń) mają swoje krajobrazy? Odpowiedzi można szukać u fizyków i socjologów. O istnieniu kosmicznego krajobrazu próbuje przekonywać L. Susskind (2011) pisząc, iż wszystkie wszechświaty tworzą kosmiczny krajobraz, w którym zamiast czterech wymiarów (długość, szerokość, wysokość i czas) są ich tysiące. Z kolei socjolog W. Sztumski (2011) opisuje wiele krajobrazów (dla podkreślenia percepcyjnej roli obserwatora nazywanych pejzażami), m.in. pejzaż wiary, pejzaż wartości pejzaż wirtualny. Ta perspektywa myślowa wymagałaby jednak odrębnego opracowania.

PODSUMOWANIE

Powyższe rozważania pozwoliły ustalić następujące związki:

Przestrzeń i krajobraz są pojęciami nierozzerwalnie złączonymi. Każda przestrzeń fizyczna (realna) – zarówno przyrodnicza jak i kulturowa, bez względu czy rozpatrywana obiektywnie – jako byt materialny, czy subiektywnie – jako wartości semantyczne wytwarza (rzutuje) „swoje” krajobrazy. Tym samym krajobrazy nie istnieją poza przestrzenią. W tym miejscu pojawia się kolejne pytanie, czy może dojść do sytuacji, w której przestrzeń fizyczna nie wytworzy krajobrazu? I tu, w przekonaniu autorki, osiągnięte jest sedno wielowymiarowych cech krajobrazu. O ile bowiem przestrzeń może istnieć obiektywnie, także poza człowiekiem (jako absolut), to krajobraz jest bytem wyodrębnionym przez człowieka (nawet gdy istnieje obiektywnie)¹². Obraz przestrzeni jest „wycięty”, identyfikowany, nazwany i odczuwany przez człowieka w postępowaniu myślowym, doświadczalnym i emocjonalnym. Krajobraz jest wartościowany dzięki cechom nadanym przez środowisko kulturowe.

¹¹ Niedorozwój przestrzeni ekonomicznych, społecznych, kulturowych przekładający się na przestrzeń prywatną skutkuje niską jakością estetyczną krajobrazów kulturowych Polski, powszechnym ich zniżeniem i chaosem przestrzennym.

¹² Por. pracę A Kovalyova (2009).

To środowisko kulturowe decydując o jakości i wartości krajobrazu czyni z niego wizerunek regionu.

Problematycznym i otwartym w przekonaniu autorki pozostaje kwestia wytworzenia *krajobrazu wirtualnego*, jako odwzorowania *przestrzeni wirtualnej*¹³. Już jednak „cyberkrajobraz” jako obraz, choćby mentalny, fragment przestrzeni społecznej, w której uczestniczą (bo nie realnie spotykają się) użytkownicy Internetu, budzi wiele wątpliwości.

Powyższe rozważania są zaledwie szkicem nad wzajemnymi relacjami przywoływanych tu pojęć. Ujawniają jednak potrzebę opracowania metodologicznej koncepcji przestrzeni i krajobrazu w geografii. Koncepcja ta (opisująca wielowymiarowe związki tych pojęć, wzajemne warunki współistnienia lub wykluczenia) wymagałaby podbudowy w postaci wielu badań empirycznych, w różnych regionach i różnych krajobrazach świata, i w różnie wykształconych środowiskach kulturowych.

Obydwie kategorie *przestrzeni* i *krajobraz* współcześnie silnie się różnicują w zakresie typologicznym, co jest skutkiem rozwoju cywilizacyjnego oraz będącego odpowiedzią na ten fakt rozszerzania i różnicowania się zakresu badawczego geografii oraz wzajemnych interdyscyplinarnych inspiracji.

LITERATURA

- Bartkowski T., 1977: *Metody badań geografii fizycznej*, PWN, Warszawa-Poznań.
- Bolejko K., 2009: *Wewnątrz horyzontu*, Urania, PA 6: 258.
- Chojnicki Z. (red.), 1999: *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*. Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań, ss. 264.
- Chojnicki Z., 2005: *Problematyka metodologiczna przedmiotu geografii [w:] Podstawowe idee i koncepcje w geografii. Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie (red.): W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski. Zakład Geografii Społecznej i Turystyki, UMK.*
- Chojnicki 2007: *Geografia wobec problemów współczesnego świata [w:] Podstawowe idee i koncepcje w geografii Geografia a przemiany współczesnego świata. Bydgoszcz, T. 3: 15-25.*
- Cosgrove D., Jackson P., 1987: *New directions in cultural geography*, *Area*, 19: 95-101
- Czepczyński M., 2006: *Transformations of Central European cultural landscapes. Between circulations and iconography. Bulletin of Geography socio-economic series, no 6. Toruń: 5-15.*
- Czepczyński M., 2007: *Podejścia badawcze w nowej geografii kultury [w:] Geografia a przemiany współczesnego świata (red.): W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz: 203-211.*
- Czepczyński M., 2008: *Cultural Landscape of Post-Socialist Cities. Representation of Powers and Needs*, Ashgate, Adlershot.

¹³ Być może należy go wiązać z „rzutowaniem” na obraz komputerowego monitora.

- Czyżewska A., Kostarczyk A., 1989: Problematyka ochrony i kształtowania środowiska kulturowego Polski w planie przestrzennego zagospodarowania kraju [w:] *Przeźródź kulturalna w planowaniu przestrzennym (materiały dyskusyjne)* (red.): T. Parteka. *Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, 142, Warszawa: 57-75.
- Dobrowolska M., 1948: Dynamika krajobrazu kulturalnego. *Przeźródź Geograficzny*, T. XXI, z. 3-4: 151-205.
- Dziewoński K., 1967: Teoria regionu ekonomicznego. *Przeźródź Geograficzny*, T. 39, z.1: 18-28.
- Jacobson H.K., Price M.F., 1990: A framework for research on the human dimension of global environmental change. International Social Science Council.
- Jałowiecki B., 1988: Percepcja, waloryzacja i przyswajanie przestrzeni (szkic z socjologii przestrzeni) [w:] *Percepcja, scenariusze i przedsiębiorczość* (red.): B. Jałowiecki, Wyd. Uniw. Warszaw, Warszawa.
- Jałowiecki B., 2009: Magia miejsc [w:] *Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*. Wyd. A. Grzegoryczyk, Warszawa: 9-13.
- Jałowiecki B., Szczepański M.S., 2002: Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej. Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
- Jędrzejczyk D., 2004: Geografia humanistyczna miasta. Wyd. Akademickie Dialog, Warszawa: 322 s.
- Golledge R.G., 2002: The nature of geographic knowledge, *Annales of the Association of American Geographers*, 92(1): 1-14.
- Harrison S., 2005: What kind of science is physical geography? [in:] *Questioning geography. Fundamental debates* (eds.): N. Castree, A. Rogers, D. Sherman, Blackwell Publishing Ltd Malden-Oxford: 80-95.
- Kondracki J., 1960: Typy krajobrazu naturalnego (środowiska geograficznego) w Polsce. *Przeźródź Geograficzny*, t. 32: 1-2.
- Kostrowicki A.S., 1992: System człowiek-środowisko w świetle teorii ocen. *Prace geograficzne IGiPZ PAN*, 156.
- Kostrowicki A.S. 1997: *Przeźródź – jej istota i zróżnicowanie*, *Rzeki* t. 6: 125-139.
- Kovalyov A., 2009: *Łańszaf – sam po sobie i dla człowieka*. Monografia. Wyd. Burun Kniga. Charkow
- Leszczycki S., 1972: Pojęcie czynnika przestrzeni i jego rola we współczesnej gospodarce. W: K. Secomski (red.): *Elementy teorii planowania przestrzennego*, PWN, Warszawa: 5-32.
- Lineweaver Ch.H., Davis T.M., 2005: Misconceptions about the Big Bang, *Scientific American*, No. 3 (<http://www.scientificamerican.com/article/misconceptions-about-the-2005-03/>, dostęp, 7.08.2014).
- Lisowski A., 2003: *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*. Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa: 198.
- Lisowski A., 2005: Geografia jako nauka chorologiczna [w:] *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie*. Podstawowe idee i koncepcje w geografii T. 1 (red.): W. Maik, Rembowska K., Suliborski A., Łódź: 25-50.

- Lisowski A., 2007: Przedmiot badań, funkcje i tożsamość geografii na początku XXI w. W: Geografia a przemiany współczesnego świata. Podstawowe idee i koncepcje w geografii T. 3., Bydgoszcz: 17-30.
- Liszewski S., 1995: Przestrzeń turystyczna, *Turyzm* 5,2: 7-19.
- Liszewski S., 2004: Stan dyskusji polskich geografów na temat jedności i zakresu pojęciowego współczesnej geografii (na początku XXI w.) [w:] Geografia u progu XXI w. (red.): A. Jackowski. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków: 11-26.
- Maik W., 2004: Główne problemy i pojęcia w geografii [w:] Geografia u progu XXI w. (red.): A. Jackowski. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków: 27-46.
- Maik W., 2005: Człowiek – przestrzeń – *sacrum*. Refleksje na temat turystyki i migracji pielgrzymkowych we współczesnym świecie [w:] Geografia i *Sacrum* (red.): B. Domański, S. Skiba, IGiGP UJ, Kraków: 307-313.
- Maik W., 2007: Geografia a współczesność w świetle tradycji myśli geograficznej. [w:] Podstawowe idee i koncepcje w geografii T.3. Geografia a przemiany współczesnego świata, Wyd. Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy, Bydgoszcz: 25-39.
- Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), 2005: Podstawowe koncepcje w geografii T.1. Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie. Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, ss. 226.
- Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), 2006: Podstawowe koncepcje w geografii T.2 Człowiek w badaniach geograficznych. Wyd. Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy, Bydgoszcz.
- Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), 2007: Podstawowe koncepcje w geografii T.3. Geografia a przemiany współczesnego świata. Wyd. Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy, Bydgoszcz.
- Myga-Piątek U., 1999: Rola gospodarki wodnej w przemianach krajobrazu zlewni górnej Wiercicy. Maszynopis pracy doktorskiej. WNoZ UŚ, Sosnowiec.
- Myga-Piątek U., 2001: Spór o pojęcie krajobrazu w geografii i dziedzinach pokrewnych. *Przegląd Geograficzny*, T. 73, z. 1-2.
- Myga-Piątek U., 2005: Krajobraz kulturowy w badaniach geograficznych. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, nr 4, Sosnowiec: 40-53.
- Myga-Piątek U., 2008a: Between tradition and modernity of the cultural landscape research. Discussion on methodology. *Dissertations Commission of Cultural Landscape PGS*, no. 9: 75-92.
- Myga-Piątek U., 2012: Krajobraz kulturowy. Aspekty teoretyczne i typologiczne. Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Myga-Piątek U., 2014: Natural, anthropogenic and cultural landscape and attempt to define mutual relations and the scope of notion. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, nr 23: 39-56.
- Ostaszewska K., 2002: Geografia krajobrazu, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.

- Ostaszewska K., 2005: Krajobraz - środowisko geograficzne – środowisko przyrodnicze [w:] Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t.1. Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie (red.): W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski, Wyd. UMK, UŁ, ŁTN, Łódź: 162-171.
- Pietras M., Myga-Piątek U., 2005: Przestrzeń prywatna – przestrzeń publiczna. O relacjach człowieka z miejscem. Prace Komisje Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 4: 78-89.
- Pawłowska K., 1994: O percepcji własnego miejsca i jej skutkach czyli o swojskości architektury [w:] J. Bogdanowski (red.): O percepcji środowiska. Instytut Ekologii PAN, Zeszyty naukowe 9: 77-109.
- Pawłowska K., 2001: Idea swojskości miasta. Politechnika Krakowska, Kraków.
- Pirveli M., 2000: Miasto polskie – zmiany zachodzące w fizjonomii w latach 90. Przestrzeń –Magazyn Planowania Przestrzennego, 11, 2: 23–29.
- Pirveli M., 2008: Miasto – przestrzeń semantyczna, Zapol, Szczecin.
- Plit F., 2010: Pięć nurtów badań krajobrazowych w Polsce – czy jest w nich miejsce dla krajobrazów rekreacyjnych. Problemy Ekologii Krajobrazu, t. 27. 327-332.
- Plit F., 2011a: Krajobraz kulturowy, czym jest. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, ss. 112.
- Plit F., 2011b: O niektórych nieporozumieniach związanych z badaniem krajobrazu. [w:] Koncepcje i problemy badawcze geografów (red.): K. Marciniak, K. Sikora, D. Sokołowska, Wyższa Szkoła Gospodarki Bydgoszcz.
- Rembowska K., 2002: Kultura w tradycji i we współczesnych nurtach badań geograficznych, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Richling A., 1992a: Kompleksowa geografia fizyczna. PWN, Warszawa.
- Richling A., 1992b: Krajobraz w ujęciu nauk geograficznych [w:] Wybrane problemy ekologii krajobrazu (red.): L. Ryszkowski S. Bałazy Poznań: 27-39.
- Richling A., 1996: Ekologia krajobrazu jako dyscyplina jednocząca przyrodników. Przegląd Geograficzny, t. 68, z. 1: 231-239.
- Richling A., 2001: Krajobraz jako przedmiot badań ekologii krajobrazu [w:] Krajobraz kulturowy – idee. Problemy wyzwania (red.): U. Myga-Piątek, WNoZ UŚ, Oddz. Katowicki PTG, Sosnowiec: 138-141.
- Richling A., Solon J., 2011: Ekologia krajobrazu. Wyd. 5, PWN, Warszawa.
- Solon J., 2008: Typy krajobrazu kulturowego Polski. Problemy Ekologii Krajobrazu, t. 20: 109-115.
- Szlawski W., Delimitacja przestrzeni kosmicznej,
<http://www.stosunki.pl/?q=taxonomy/term/104>, dostęp, 7.08.2014.
www.fai.org/icare-records/100km-altitude-boundary-for-astronautics, dostęp 7.08.2014).
- Schama S., 1995: Landscape and Memory. Knopf: 672 p.
- Sztumski W., 2011: Ekologia przestrzeni. Problemy ekorozwoju – Problems of sustainable development, vol. 6, no 1: 117-138.
- Susskind L., 2011: Kosmiczny krajobraz. Dalej niż teoria strun, Prószyński i S-ka, Warszawa.
- Trojan P., 1980: Ekologia ogólna. PWN, Warszawa, wyd. 4: ss. 419.

- Wilczyński W., 2003: Autonomia i jedność geografii. Studium metodologiczne, Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Wilczyński W., 2005: Ewolucja poglądów geograficznych na środowisko [w:] Geografia, jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie (red.): W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski, Zakład Geografii społecznej i Turystyki, UMK, Zakład Badań Społecznych i Regionalnych UŁ, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź: 73-103.
- Wilczyński W., 2007: Uwagi na temat przemian współczesnego świata w świetle koncepcji geograficznego biegu dziejów i jedności geografii [w:] Geografia a przemiany współczesnego świata. Podstawowe idee i koncepcje w geografii, T. 3., Bydgoszcz: 39-55.
- Włodarczyk B., 2007: Przestrzeń turystyczna, pojęcie, cechy, wymiary. Turyzm, 17/1–2: 145-158.
- Włodarczyk B., 2009: Przestrzeń turystyczna. Istota, koncepcja, determinanty rozwoju, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wojciechowski K.H., 1986: Problemy percepcji i oceny estetycznej krajobrazu. Rozprawy Wydz. Biologii i WNoZ, UMCS, Lublin.
- Wojciechowski K.H., 1994: O przydatności badań percepcji krajobrazu [w:] O percepcji środowiska, Instytut Ekologii, Oficyna Wydawnicza Zeszyt Naukowy nr 9: 109-125.
- Zimmerer K., 1994: Human geography and the new ecology: the prospect and promise of integration, *Annales of the Association of American Geographers* 84: 108-125.
- Zioło Z., 2014: The concept of geographical space. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Folia 155. Studia Geographica V*: 6-22.